

“TAYOQTOMDA TO‘Y” NASRIY ASARIDA DIALEKTIZMLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Aminova Feruza Anvar qizi
feruzaaminova98@gmail.com
ToshDO‘TAU

Annotatsiya: Maqolada “Tayoqtomda to‘y” nasriy asarida qo‘llangan leksik dialektizmlarning tarkibi, semantik xususiyatlari va badiiy matndagi uslubiy vazifalari tahlil qilinadi. Asar matnidan olingan misollar asosida shevaga xos so‘zlarning adabiy tildagi muqobillari bilan munosabati, ma’no doirasi va qo‘llanish o‘rni aniqlanadi. Leksik dialektizmlarning qahramonlar nutqida tanlanishi, ularning kontekstga qo‘shadigan qo‘shimcha ma’nolari hamda badiiy bayon bilan aloqasi izohlanadi. Asar qahramonlari nutqida qo‘llangan dialektal birliklarning adabiy til shakllaridan farqli jihatlari aniqlanib, ularning fonetik o‘zgarishlari, morfologik variantlari va grammatik qurilishdagi o‘ziga xosligi izohlanadi. Tahlil jarayonida dialektal leksikaning oddiy hududiy farqni ifodalash bilan cheklanmasdan, personaj nutqining mazmuniy va uslubiy xususiyatlarini belgilashdagi roli ochib beriladi. Ayrim leksik birliklarning kontekstga ko‘ra ma’no kasb etishi va badiiy matnda umumxalq tilidan farqli qo‘llanish holatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari asarda leksik dialektizmlar muayyan badiiy vazifaga muvofiq tanlanganini va ularning qo‘llanishi matnning uslubiy tuzilishi bilan uzviy aloqadorligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: leksik dialektizm, fonetik dialktizm, morfologik dialektizm, dialektal leksika, dialektal uslub, badiiy matn, semantik xususiyat, kontekst, qahramon nutqi, qipchoq lahjasi

STYLISTIC FEATURES OF DIALECTISMS IN THE PROSE WORK “WEDDING AT TAYOQ TOM”

Aminova Feruza Anvar qizi
feruzaaminova98@gmail.com
Tashkent State University of Uzbek Language and Literature

Abstract: The article analyzes the composition, semantic features, and stylistic functions of lexical dialectisms used in the prose work "The Wedding at Tayaktom" within the literary text. Based on examples taken from the text of the work, the relationship of dialectal words with their equivalents in the literary language, the scope of meaning and the place of use are determined. The choice of lexical dialectisms in the speech of the characters, their additional meanings added to the context, and their

connection with the artistic narrative are explained. The differences between the dialectal units used in the speech of the characters of the work and the forms of the literary language are determined, and their phonetic changes, morphological variants and grammatical construction are explained. In the process of analysis, the role of dialectal vocabulary in determining the semantic and stylistic features of the character's speech is revealed, not limited to expressing simple territorial differences. It examines how certain lexical units acquire meaning depending on the context and how they are used differently from the common language in a literary text. The research results show that lexical dialectisms in the work were selected in accordance with a specific artistic task, and their use is inextricably linked to the stylistic structure of the text.

Keywords: lexical dialectism, phonetic dialectism, morphological dialectism, dialectal vocabulary, dialectal style, literary text, semantic feature, context, character speech, kipchak dialect

Kirish. Badiiy nasr tilida leksik tanlov muallifning voqelikni qanday nomlashi va tasvirlashi bilan chambarchas aloqador. Adabiy til lugʻat tarkibida umumisteʼmol birliklari bilan bir qatorda maʼlum hududlar nutqida faol ishlatiladigan, maʼno yoki qoʻllanish doirasi jihatidan adabiy meʼyordan farqlanadigan soʻzlar ham mavjud. Ana shu birliklarning badiiy matnga kirib kelishi ularni oddiy lugʻaviy birlik darajasidan matniy qoʻllanish nuqtayi nazaridan oʻrganishni talab etadi. Chunki dialektal soʻzning badiiy asardagi qiymati uning shevaga mansubligi bilan belgilanib qolmaydi; leksemaning qanday vaziyatda tanlangani, qaysi birliklar bilan birga kelgani va kontekstda qanday mazmun olgani ham eʼtiborga loyiqdir.

Dialektal birliklarning badiiy matnda tanlanishi va turli darajadagi birliklar bilan birgalikda qoʻllanishi dialektal uslub tushunchasini yuzaga keltiradigan asosiy masalalardan biridir. Bu tushuncha badiiy asarda shevaga oid birliklarning shunchaki yigʻindisini anglatmaydi. Dialektal uslub muayyan dialektga xos fonetik, leksik va grammatik unsurlarning matn tarkibida tanlanishi, ularning oʻzaro munosabati va badiiy vazifasi bilan belgilanadi. Dialektal uslubni tadqiq etishda alohida birlikning mavjudligini qayd etishdan koʻra, uning matn tarkibida qanday qoʻllangani va boshqa til birliklari bilan qanday munosabatga kirishgani muhimroqdir. Leksik dialektizmlar bu jarayonda alohida mavqega ega. Chunki soʻzning dialektal xususiyati koʻpincha uning nominativ maʼnosi, maʼno doirasi va qoʻllanish chegarasida yaqqol seziladi. Badiiy kontekst esa bunday birliklarning lugʻatdagi maʼnosini konkretlashtirishi, ayrim hollarda unga qoʻshimcha semantik yoki konnotativ mazmun yuklashi mumkin.

“Tayoqtomda toʻy” nasriy asari matnida uchraydigan shevaga xos soʻzlar maʼno jihatidan bir xil xususiyatga ega emas. Ularning ayrimlari adabiy tildagi birliklardan faqat qoʻllanish doirasi bilan farqlansa, boshqalarida semantik tafovut ancha sezilarli.

Ba'zi dialektizmlarning badiiy matndagi mazmuni ularning lug'aviy izohidan kengroq bo'lib, konkret vaziyat va boshqa birliklar bilan aloqada aniqlashadi. Asar leksikasidagi dialektal so'zlarni tasniflashda ularning shevaga mansubligidan tashqari matndagi ma'no va vazifasini ham hisobga olish zarur. Tahlil etilayotgan nasriy asarda turli til sathlariga mansub fonetik, leksik va morfologik birliklar badiiy nutq tarkibida o'zaro aloqaga kirishadi. Tadqiqotning asosiy obyekti leksik dialektizmlar bo'lib, ularning semantik xususiyatlari va matndagi qo'llanishi fonetik hamda morfologik dialektizmlar bilan munosabati doirasida ham ko'rib chiqiladi.

Mavzuga oid adabiy tahlillar. X. Doniyorov va B. Yo'ldoshev "Adabiy til va badiiy stil" monografiyasida milliy tilni umumxalq tilining keng doirasini qamrab oluvchi tushuncha ekanligini qayd etadilar. Ularning qarashlarida adabiy til, mahalliy dialekt va shevalar, ijtimoiy nutq shakllari shu umumiy til tarkibida mavjud bo'lgan turli ko'rinishlardir. Adabiy til umumxalq tilining me'yorlashtirilgan, qayta ishlangan va sayqallangan shaklini tashkil etsa, mahalliy dialekt va shevalar uning hududiy ko'rinishlarini belgilaydi. Shu nuqtayi nazardan dialektal birliklarni adabiy til me'yorida chetga chiqqan, alohida va yot birliklardek baholash biryoqlama bo'ladi[3:6]. Ko'rib chiqilgan nazariy qarash badiiy matndagi leksik dialektizmlarni o'rganish uchun ham muhim metodologik asos beradi. Chunki shevaga xos so'zlar umumxalq tilining hududiy nutq amaliyotida shakllangan leksik boyligi tarkibiga kiradi. Ularning badiiy asarda qo'llanishi esa faqat lug'aviy farqni qayd etish bilan cheklanmaydi. Yozuvchi dialektal leksikani personaj nutqiga tanlab kiritadi va uning ma'nosi, kontekstdagi o'rni hamda boshqa til birliklari bilan birgalikda kelishi va kontekstda anglatgan ma'nosi uning badiiy-uslubiy vazifasini belgilaydi. Shu sababli "Tayoqtomda to'y" asaridagi leksik dialektizmlarni tahlil qilishda ularning adabiy muqobilidan farqini aniqlash bilan bir qatorda, matn tarkibida qanday ma'no kasb etishi va qahramon nutqining mazmuniy-uslubiy qurilishiga qanday ta'sir qilishi ham hisobga olinadi.

G. D. Jurayev dialektizmlarni o'rganishda ularning dialektning o'zidagi manbasi va mohiyatini hisobga olish zarurligiga e'tibor qaratgan. U dialektizmlarni, jumladan, sof leksik va semantik dialektizmlar tarzida farqlashni taklif qilgan. G. D. Jurayev dialektizmlarning leksik va semantik xususiyatlarini farqlab o'rganadi. Bu yondashuv badiiy matndagi dialektal leksikani fonetik tafovut bilangina izohlashni cheklab qo'ymasdan, uning mustaqil ma'nosi va matndagi qo'llanish xususiyatlarini ham tahlil qilishni taqozo etadi[4:123-139].

E. I. Aleshchenkoning B. Yekimov ijodi bo'yicha tadqiqotida dialektal leksikaning asar leksik tuzilishidagi mavzuviiy guruhlar, obrazlar va dialektal dunyoqarash bilan aloqasi o'rgangan. Tadqiqotda ayrim dialektal so'zlar matnda obrazli ma'nolar va assotsiatsiyalarni faollashtirishi qayd etiladi. Ayni fikrlar asosida dialektal leksemaning badiiy qiymati uning lug'aviy ma'nosi bilan cheklanmasligi

oydinlashadi. Kontekst tarkibida u qo'shimcha assotsiativ va obrazli ma'nolarni faollashtirishi mumkin. Shu sababli "Tayoqtomda to'y" asaridagi leksik dialektizmlarni tahlil qilishda ularning lug'aviy muqobilini aniqlash bilan bir qatorda, kontekstda qanday semantik yuklama olganini ham hisobga olish lozim[2:79-85].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini badiiy matn tarkibidagi dialektal birliklarni ularning til tizimidagi o'rni va kontekstdagi qo'llanishi bilan birgalikda o'rganish tamoyili tashkil etadi. Tahlil materialli sifatida "Tayoqtomda to'y" nasriy asarida uchraydigan leksik, fonetik va morfologik dialektizmlar ajratib olindi. Bunda dialektal birlikni belgilashda uning adabiy til me'yoridan farqi, muayyan sheva doirasida qo'llanishi va matndagi shakliy-ma'noviy xususiyatlari asosiy mezon qilib olindi.

Leksik dialektizmlarni aniqlash jarayonida qiyosiy metoddan foydalanildi. Shevaga xos birliklar adabiy tildagi muqobillari bilan qiyoslanib, ular o'rtasidagi shakliy va semantik munosabatlar belgilandi. Bu usul orqali adabiy tilda mavjud bo'lgan so'zning dialektal varianti bilan adabiy muqobili o'rtasidagi farq, shuningdek, faqat sheva nutqida uchraydigan leksik birliklarni bir-biridan ajratish imkoniyati yaratildi.

Dialektal leksikaning ma'no xususiyatlarini aniqlashda semantik tahlil asosiy o'rin egalladi. Har bir birlikning lug'aviy ma'nosi uning matnda anglatgan mazmuni bilan solishtirildi. Ma'no tarkibidagi kengayish, torayish, ko'chish yoki kontekst ta'sirida yuzaga keladigan qo'shimcha semantik belgilar alohida qayd etildi. Shu asosda dialektizmning faqat nomlovchi birlik sifatidagi xususiyati bilan matn doirasida kasb etgan ma'nosi o'rtasidagi farq aniqlashtirildi.

Kontekstual tahlil dialektizmlarning badiiy matndagi qo'llanish xususiyatlarini belgilash uchun qo'llanildi. Bunda birlikning alohida lug'aviy ma'nosi bilan chegaralanib qolmasdan, uning gap, dialog, tasviriy parcha va boshqa leksik birliklar bilan munosabati hisobga olindi. Ayniqsa, bir xil dialektal birlikning turli kontekstlarda qanday mazmun kasb etishi va uning ma'nosi matn tarkibidagi boshqa birliklar orqali qanday aniqlashishi kuzatildi.

Dialektal birliklarning uslubiy xususiyatlarini belgilashda funksional-uslubiy tahlildan foydalanildi. Bu bosqichda dialektizmning matnda nima sababdan aynan shu shaklda tanlangani, uning qaysi nutqiy vaziyatda ishlatilgani va badiiy bayon tarkibidagi vazifasi aniqlandi. Leksik birliklarning qo'llanishi fonetik va morfologik dialektizmlar bilan birgalikda kuzatilib, ular o'rtasidagi aloqaning dialektal uslub tarkibidagi o'rni belgilandi.

Tadqiqotda tasniflash metodi ham qo'llanilib, aniqlangan dialektizmlar til sathiga va funksional xususiyatlariga ko'ra guruhlandi. Asosiy tahlil leksik dialektizmlarga qaratilgan bo'lsa-da, fonetik va morfologik birliklar dialektal uslubning boshqa sathlari bilan munosabatini aniqlash maqsadida alohida ko'rib chiqildi. Shu tarzda asar tilidagi

dialektal birliklarning miqdoriy sanog'idan ko'ra, ularning semantik tuzilishi, qo'llanish sharoiti va matn tarkibidagi o'zaro munosabatlari tadqiqotning asosiy mezonlariga aylantirildi.

Tahlil natijalarini umumlashtirishda deskriptiv metoddan foydalanildi. Aniqlangan birliklarning shakli, ma'nosi va matndagi qo'llanish holati izchil tavsiflanib, ular asosida "Tayoqtomda to'y" asarida dialektal uslubning leksik qatlamini belgilovchi xususiyatlar umumlashtirildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. O'g'uz lahjasida *qilmoq* ma'nosini ifodalovchi fe'llardan asosan, *ät(at)* ishlatilsada, *et* fe'lidan juda ko'p marotaba murojaat qilinadi: *Shunday etsam yaxshi bo'ladi, deb o'ylagansizda, - kuladi hokim.// Hech ish etmabdilar desam, yolg'on bo'lar.// Yangi yilni bayram etishni boshlab yubordimi hokim?*

Bu shakl asosan Gurlan shevasi vakillari nutqida mavjud. Keltirilgan misollar dialektal uslubda leksik tanlovning alohida ahamiyatini ko'rsatadi. Dialektallik xususiyati har doim yangi ma'no paydo bo'lishi bilan bog'lanmaydi. Ba'zan adabiy tilda mavjud bo'lgan ma'no boshqa fe'l orqali ifodalanadi va aynan shu leksik variantning tanlanishi badiiy nutqning dialektal xususiyatini belgilaydi. Bu birlikning tarixiy ildizlarini qadimgi turkiy til materiallari bilan qiyoslash ham muhim. Zeo, Mahmud Koshg'ariyning XI asrga oid "Devonu lug'otit turk" asari turkiy tillarning o'sha davrdagi lug'aviy tarkibi va lahjaviy farqlarini o'rganishda asosiy manbalardan biridir[4:33}. Hozirgi Gurlan shevasidagi ushbu fe'lini faqat mahalliy nutqqa xos birlik sifatida talqin qilish yetarli bo'lmaydi. Uning qilmoq ma'nosida qo'llanishi turkiy tillarning qadimgi davrlariga borib taqaladigan leksik qatlam bilan qiyoslash uchun asos beradi. Biroq qadimgi turkiy davrdagi *et* bilan hozirgi Gurlan shevasidagi birlik o'rtasidagi munosabatni uzluksiz tarixiy davomiylik tarzida talqin qilishdan ko'ra, fe'lning turkiy tillar tarixida uzoq vaqt davomida saqlanganligi va turli davrlarda turlicha funksional qo'llanganini hisobga olish maqsadga muvofiq. Uning *bajarmoq*, *amalga oshirmoq* ma'nosida qo'llanishi qadimgi turkiy til materiallarida ham uchrashi bu fe'lning tarixiy ildizlari chuqur ekanini ko'rsatadi. Biroq fe'lning hozirgi O'g'uz nutqidagi funksional holatini kuzatish uchun muhim dalildir.

Shoir *juda* sifat va ravishining daraja ma'nosini ifodalash maqsadida *dim* leksik dialektizmidan foydalanadi: *Lekin ish buyuradiganlarning ichida ham kallasi butunlari dim oz qoldi.// Sababi nasosni ko'chirish uchun dim ko'p bo'lsa ikki soat ketadi.* Olima Sh.Norboyeva boshchiligidagi olimlarning "Xorazm shevalari lug'ati"ning birinchi jildida *dim [dim]* - *juda, g'oyat, ortiq, nihoyat darajada, haddan tashqari, g'oyat; nihoyatda, benihoya.* sifatning ortirma darajasini ifodalashi ta'kidlanadi.(Urg., Q kpr.,Xv., Xnq., Bg't., H.asp., Shvt., Y.ariq.)[7:26]. Keltirilgan misollarda *dim* dialektizmi adabiy tildagi juda ravishiga funksional jihatdan mos keladi va belgining yuqori darajasini ifodalaydi. Biroq uning matndagi o'rnini faqat "dim -

juda" tarzidagi lugʻaviy muqobillik bilan cheklash notoʻgʻridir. Birinchi misolda dim oz birikmasi shaxslar sonining keskin kamayganini bildiradi. Chunki *kallasi butunlari dim oz qoldi* birikmasida *dim* miqdoriy belgining yuqori darajasini ifodalab, *oz* soʻzining mazmunini kuchaytiradi. Keyingi misolda esa *dim koʻp* birikmasida shu ravish miqdorning yuqori darajasini belgilaydi. Tahlil natijalaridan maʼlumki, birgina sialektizm turli semantik qutbdagi oz va koʻp birliklari bilan birikib, har ikkala holatda ham belgining yuqori darajasini bildiradi. Birinchi misolda *bosh* leksemasi oʻrnida *kalla* soʻzining tanlanishi ham eʼtiborga loyiq. Ushbu birlik bosh bilan denotativ jihatdan yaqin boʻlsa-da, kontekstdagi qoʻllanishida soʻzlashuvga xos qoʻshimcha tusni yuzaga chiqaradi. *Kallasi butunlari* ifodasida aynan shu sinonimning tanlanishi fikrning bevosita, erkin nutq shaklida ifodalanishiga mos kelib, personaj replikasining leksik qurilishidagi oʻziga xoslikni belgilaydi.

Muhokama. "*Yoshulli, bugun dim issiq boʻldi.*" gapdagi yoshulli leksemasi adabiy tildagi *boshliq* soʻziga muqobil boʻlib, shaxsning lavozimiy maqomning . Biroq uning qoʻllanishini *boshliq* soʻzining oddiy dialektal varianti sifatida baholash bilan cheklanib boʻlmaydi. Yoshulli muayyan shaxsga murojaat shaklida kelgan: gap boshida qoʻllanib, keyingi xabarni bevosita shu shaxsga yoʻnaltiradi. Shu sababli leksemaning matndagi vazifasi nomlashdan tashqari, murojaat munosabatini ifodalash bilan ham belgilanadi. Boshqa tomondan, *boshliq* soʻzi asosan lavozimni bildirsa, *yoshullining* murojaat shaklida ishlatilishi uning nutqiy vazifasini kengaytiradi. Dim issiq birikmasida ravish belgining oʻzini nomlamaydi, balki issiq sifatida ifodalangan holatning kuchli darajasini belgilaydi. Shuning uchun bu yerda dimning semantik qiymati uning alohida lugʻaviy maʼnosidan koʻra, sifat bilan birikishida aniqroq yuzaga chiqadi.

Ikki birlikning bir gap tarkibida qoʻllanishi ham eʼtiborga loyiq. Yoshulli murojaatni, dim esa belgi darajasini aniqlashtiradi. Demak, birgina qisqa replikada dialektal leksikaning ikki xil funksiyasi - shaxsni atash, murojaat qilish va belgining darajasini ifodalash birlashgan. Tadqiqot materiallarini tahlil etishda sheva birliklarining qaysi soʻz bilan birikishi, gapdagi sintaktik mavqeyi va nutqiy vaziyat uning mazmunini aniqlashtiradi. Tadqiqotda dialektal uslubga doir kuzatishlar ikki jihatni birlashtiradi: dialektal birlikning til tizimidagi maqeyi va uning badiiy matnda olgan funksional-semantik qiymati. Dastlabki jihat birlikni dialektizm sifatida aniqlash uchun zarur boʻlsa, keyingisi uning matndagi badiiy ahamiyatini belgilaydi. Shu ikki mezon birgalikda qoʻllangandagina asardagi dialektal leksikaning haqiqiy oʻrni va dialektal uslub tarkibidagi mavqeyini aniqroq belgilash mumkin.

Xulosa va takliflar. Tadqiqotda dialektal uslubga doir kuzatishlar ikki jihatni birlashtiradi: dialektal birlikning til tizimidagi maqeyi va uning badiiy matnda olgan funksional-semantik qiymati. Dastlabki jihat birlikni dialektizm sifatida aniqlash uchun zarur boʻlsa, keyingisi uning matndagi badiiy ahamiyatini belgilaydi. Shu ikki

mezondan birgalikda foydalanilsagina asardagi dialektal leksikaning haqiqiy oʻrni va dialektal uslub tarkibidagi mavqeyi aniqroq belgilanadi.

Tadqiqot asosida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

1. Badiiy matndagi leksik dialektizmlarni tasniflashda ularning adabiy muqobili bilan shakliy munosabatini aniqlash bilan birga, semantik farq, birikuv xususiyati va kontekstual maʼnosi ham tasnif mezonlariga kiritilishi lozim.

2. Oʻgʻuz lahjasiga mansub leksik birliklarni tarixiy jihatdan yoritishda qadimgi turkiy yozma manbalar, eski oʻzbek adabiy tili materiallari va zamonaviy sheva maʼlumotlarini qiyoslash maqsadga muvofiq.

3. Kelgusidagi tadqiqotlarda asardagi dialektal birliklarning tarixiy manbalardagi shakllari, hozirgi shevalardagi variantlari va badiiy matndagi qoʻllanishini qamrab oluvchi qiyosiy dialektologik korpus yaratish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev F. Xorazm shevalari lugʻati. - Toshkent: Fan, 1961. - 344 b.
2. Алещенко Е. И. Дialeктная лексика как образное средство прозы Б. П. Екимова // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Серия: Филологические науки. - 2016. - № 6 (81). - С. 79-85
3. Ashirboyev S. Oʻzbek dialektologiyasi. - Toshkent: Fan, 2022. - 175 b.
4. Doniyorov X., Yoʻldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. - Toshkent: Oʻzbekiston SSR "Fan" nashriyoti, 1988. -6 b.
5. Девон - Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. - Тошкент: Фан, 1960-1963. - II жилд. - Б. 33.
6. Джураев Г. Лексические диалектизмы и некоторые их отличительные особенности // Таджикское языкознание: сб. ст. - Душанбе, 1977. - С. 123-139.
7. Norbayeva Sh., Sadullayeva N., Atabayeva M. Xorazm shevalari lugʻati. 1-jild. - Urganch: "Xorazm" nashriyoti, 2024. - 160 b.
8. Shuxrat Matkarim. Tayoqtomda toʻy. - Buxoro: Sadriddin Salim, 2026. – 208 b.